

SANATIN SOSYAL FONKSİYONLARI ÜZERİNE

Babek KURBANOV*

ÖZET

Makalede sanatın sosyal fonksiyonları, onların meydana gelmesi ve çeşitli sanat türlerinde spesifik tezahürleri göz önüne alınır, estetik alanında bu fonksiyonların sınıflandırılması ve tarihsel-estetik özellikleri araştırılır.

Anahtar sözcükler: polifonksiyonellik, estetiklik, sanatsallık, enformasyon, iletişimasyon.

Sanatın polifonksiyonelliği, yani çeşitli fonksiyonları yerine getirebilmesi hakkında çok şeyler yazılmıştır. Sanatın sosyal-eğitici rolünü, böylece de sosyal faaliğini (aktifliğini) bu fonksiyonlarla karşılıklı ilişkide araştıran araştırmacılar hiç kuşkusuz, daha doğru mevki tutuyorlar. Sanat eserlerini benimserken resipiyent (okuyucu, seyirci, dinleyici) bir çok sosyologların gösterdiği gibi çoğu zaman sanatın bu veya diğer fonksiyonuna daha çok ilgi gösterir ve sonuçta eserin estetik etkisi, terbiye edici rolü bir türlü zayıflıyor. Bu aynı zamanda o demektir ki, eserin sosyal faaliğı azalır, çünkü bu faallık resipiyentin sanat eserlerini onun bütün fonksiyonları ile birlikte, her yönlü, hissi-duygusal ve estetik kavranılması ile aracsız olarak ilgilidir. Hatırlatalım ki, sanatın insana olan etkisi üniversal karakter taşıyor. O, insanın mânevi alemine, duygularına, entelektüel yaşamına, davranışlarına, ahlakine, estetik isteklerine kuvvetli etki gösterebilir. Sırf bu nedenlere göre sanatın toplumla ilişkisi sorununu, böylece de onun sosyal fonksiyonlarını bir yönlü izah etmek hiç de doğru olmazdı. Son zamanlar bu meselelere bütün halinde yanaşmak eğilimlerine rastlamak mümkün oluyor. Hiç

* Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.

şüphesiz, burada bedii-estetik problemlerin - sosyoloji, sanatşinaslık, psikoloji ve hatta ekonomi gibi bilim dalları ile düzgün alakalandırılması büyük önem taşır. Aksi halde her hangi bir sanat eserinin geniş yayılması gibi bir gerçeklik bazı araştırmacı-sosyologlar tarafından mutlaka onun milliliği ve idea-konusunun yüksek olması gibi izah edilir. İlmî-teknik gelişme sanat karşısında yeni yeni talepler, böylece de ekonomik talepler koyuyor¹. Mesela, gelecekte sinema eserine, tiyatro oyununa çekilen harcamaların, aynı zamanda bu veya diğer musiki eserinin, kitabın vs. tirajının artırılmasına ayrılan masraf bir daha ekonominin çağdaş dönemde medeniyet meselelerine nüfuz etmesini gösterir. Tesadüfi değil ki, bâzen idea(sanatsal düşünce)-bedii yönden zayıf bir eser tirajının artırılmasına ayrılmış büyük meblağ sonucunda halk arasında geniş bir şekilde yaygınlaşabiliyor. Böyle olunca mürteci (gerici) içerikli bir sanat eseri bile geniş halk kitleleri arasında rağbet görebilir.

Kendi bozucu, antihümanist, gerici mahiyetini, çirkin ahlaki-etik içeriğini tebliğ etmeye imkan bulmuş oluyor. Unutmamak gerekir ki, sanat, onun duygusallığı ve sosyal fonksiyonları ilerici beşeri idealleri terennüm etmekle birlikte çirkin amaçlara da hizmet gösterebilir. Tesadüfi değil ki, gerici güçler, sosyal gruplar asırlar boyu kendi çirkin emellerini, istismarcılık amaçlarını ve siyasetlerini gerçekleştirmekten ötürü daima güzel sanatlardan istifade etmeye çalışmışlardır. Bu tür örnekler bir daha gösterir ki, sanat eserinin tebliği, geniş kitlelere ulaştırılmasında onun bedii-idea içeriği büyük önem taşır. Tesadüfi değil ki, ünlü sanatçılar bu özelliğe daima özel fikir vermiş, sanatın yüksek idea içeriğini ön plana çekmişlerdi.

Sanatın sosyal fonksiyonlarını onun toplum hayatında tuttuğu mevki ile alakalandıran kavramlara çok eski zamanlardan rastlamak mümkün idi. Bu kavramlarda bu veya diğer fonksiyonların ön plana çekilmesinin de şahidi oluyoruz. Mesela, Platon sanatın fonksiyonlarını esasen ahlâki, siyasal, dini

¹ A.A.Karyagin.Sosialniye funktsii iskusstva i problemi ix .zuçeniya. - Sosialniye funktsii iskusstva i yego vidov. Moskva, Nauka, 1980, s.30.

Sanatın Sosyal Fonksiyonları Üzerine

eğitim ile sınırlıyor, onun idraki fonksiyonunu, insana estetik haz getirebilmesi özelliklerini şüphe altına alırdı¹. Aksine Aristoteles sanatın idraki, hedonistik (haz vermek) fonksiyonlarını yüksek değerlendirir, onun ahlâki-etik, terbiyevi yönlerini özellikle kaydediyordu². Sonralar da sanatın sosyal fonksiyonları çeşitli sosyal-estetik pozisyonlardan izah ediliyor. Nitekim realist sanatın tabiatına yabancı olan böyle bir yönlü bir kavram çağımıza kadar ulaşmış ve halihazırda sanatta bir dizi modern akımların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bir daha hatırlatalım ki, hâlâ Hegel de bu meseleye farklı yanaşmış ve sanatı, bedii yaratıcılığı “mutlak ideanın”, “mutlak Tinin” idrak olunmasında çeşitli tarihi basamaklarla, duygularla ilgilendirir. Sonuçta sanatın esas fonksiyonunu “temiz” (saf, salt) güzellikle olan temasın alınmış estetik sevinçte(hoşlanmada, Aristoteles– a.g.e. s.17) götürdü. Böyle bir idealist kavram ileride kendi etkisini göstermiş ve bedii (sanatsal) yaratıcılıkta “sanat sanat içindir” gibi bir eğilimin baş kaldırmasına yol açmıştır. Estetikçilerin sanatın fonksiyonları meselesine olan münasebetlerine tarihi bakış bir daha gösterir ki, bu meselede onlar ya esasen sanatın polifonksiyonelliği, ya da monofonksiyonelliği (yani tek, bir fonksiyon taşıması) pozisyonunda durmuşlardır. Estetikte idealist okulların temsilcileri çoğu zaman sanatın mahiyetini vahit bir fonksiyon ile izah etmeye çalışmış (ahlâki, dini, siyasi eğitim, güzellikten haz almak aracı vs.) ve onu esasen toplumun emekçi kitlelerinin çok yönlü yaşamından dışarıda izah etmeye çalışmışlardı. Hiç şüphesiz, sanatın monofonksiyonelliği pozisyonunda duran estetikçiler bedii yaratıcılığın bir çok önemli amillerinden - onun hayatı idrak etmek, izah etmek, ona değer vermek gibi fonksiyonlarından ayırır, sanatın asıl estetik haz kaynağı ve son derece güçlü sosyal-estetik eğitim mektebi olmasını unutuyorlar. Sırf bu özellikler esasen maddecilik mevkiinde duran filozofların, estetikçilerin, özellikle de N.Çernışevski’nin, G.Plehanov’un, A.Lunaçarski’nin ve başkalarının dikkat merkezinde durmuştur.

¹ Bkz.: Deneş Zoltai. Etos i affekt. Moskva, Progress, 1977, s.48-49.

² Aristoteles. Poetika (Çeviren: İsmail Tunali), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s.17-18

Sanatın çeşitli fonksiyonlarının ahenkli bir şekilde alakalandırılması, halkın sosyal yaşamı ile somut münasebeti, bu fonksiyonların bedii yaratıcılıkta nasıl spesifik bir tarzda tezahür etme formları vs. meseleler onları daha fazla ilgilendirir. İlgi çekicidir ki, sanatın sosyal fonksiyonlarına değinen araştırmacılar bâzen onun sayısını 14' e kadar çıkartıyorlar¹ Bu bakımdan "Sanatın sosyal fonksiyonları ve Onların neveleri" kitabındaki bir makale daha büyük önem taşır. Burada kaydediliyor ki A.Zis ve Y.S. Gromov, aynı zamanda "Marksist-Leninist estetik" (Moskova, 1966, s.83) adlı ders kitabı yazarları sanatın üç fonksiyonunu, M.Y. Markov - 4, A.L.Vahemetsa, S.N. Plotnikov, M. Semyonov - 5, A.R.Yeremeyev, A.Lukin - 8, Y.Borev, Y.V. Sokolov - 10, L.N.Stoloviç ise 14 fonksiyonunu kaydediyorlar². Y.Borev "Estetik" isimli temel eserinde ise sanatın polifonksiyonelliği ile ilgili aşağıdaki sınıflandırmayı önemli kılıyor: 1. Sanatın sosyal-değiştirici fonksiyonu (sanat bir faaliyet gibi), 2.İdraki-evristik fonksiyonu (sanat bilgi ve maariflenme (eğitici) aracı gibi), 3.Sanatsal-kavramsal fonksiyon (sanat alemin durumunun analizi gibi), 4. Önceden sezme fonksiyonu. 5. Enformasyon ve komünikatif fonksiyonu (sanat haber verme ve temas gibi), 6. Eğitici fonksiyonu (sanat katharsis gibi: tam bir şahsiyetin oluşturulması), 7. Telkin edici fonksiyonu (sanatın bilinçaltına etkisi), 8. Estetik fonksiyon (sanat yaratıcı cesaretin ve değer yöneltiminin oluşturma aracı gibi), 9.Hedonistik fonksiyon (sanat bir haz gibi), 10. Sanatın yönü ve amacının vahdeti³.

L.M.Stoloviç ise "Estetik Değerin Tabiatı" adlı eserinde sanatın evristik, komünikatif, sosyal-teşkil edici, eğitici, maarifçilik, idraki, pragmatik, kıymetverici, sugestif, katarsistik, kompensasyalılık, hedonistik, eğlendirici fonksiyonlarını özellikle kaydediyor. M.S.Kagan, aynı zamanda bir çok diğer estetikçiler⁴ sanatın sosyal fonksiyonlarının diğer sanatla şahsiyetin ilişkisi ön

¹ Sosialniye funktsii iskusstva i yego vidov (Otv. redaktor A.A.Karyagin), Moskva, Nauka, 1980, s.41-42.

² Y.Borev Estetika. Moskva, Politizdat1981, 395-396.

³ Sosialniye funktsii iskusstva i yego vidov, s.42.

⁴Bkz.:M.S.Kagan Sosialniye funktsii iskusstva. Leningrad, 1978, s.4, G.G.Damyan, D.V.Dondurey.Sosialniye funktsii iskusstva : v ojidanii novix konsepsiy. - sosialniye funktsii iskusstva i yego vidov, s.40.

Sanatın Sosyal Fonksiyonları Üzerine

plana çekilmelidir. Aksi halde sanatın sosyal fonksiyonları hakkındaki sohbetler bir yönlü olur. Unutmamak gerekir ki, kendiliğinde bedii-estetik meselelerin çözülmesi bu bakımdan sanatın sosyal fonksiyonları vasıtası ile hayati hadiselerle, toplumun sosyal varlığı ile alakalandırılmalıdır.

Sanatın tasvir objesi olan reel varlık son derece rengarenk, kapsamlı ve karmaşık olduğundan sanat da tarihen kendi tasvir ve ifade vasıtalarını genişlendirmiş, yeni yeni sosyal fonksiyonlarla zenginleşmiştir. Hiç kuşkusuz, bedii-tasvir objesi ne kadar basit, yeknesak (monoton) olursa, sanatın kullandığı tasvir-ifade vasıtaları, böylece de onun biçim ve kompozisyonu, sosyal fonksiyonlar sistemi bir o kadar sınırlı, basit olup, geniş emekçi kitlelerin sosyal-estetik ideallerinin bedii ifadesi gibi bir görevi yeterince yerine getirmeye imkan veremiyor. Tesadüfi değil ki, sanatta geniş yayılmış soyut veya natüralizm akımları adeta reel varlıktan son derece uzak veya onun sosyal yaşamla alakası bile olmayan harici vakıasını ifade etmeye çaba gösterir. Bu türden olan sanat eserlerinin olumlu mânada sosyal fonksiyonlarından söz açmak mümkün olmuyor. Aynıyle burada zengin sosyal fonksiyonlar sistemi aramak abes görünür. Halbuki, sanat kendi gelişme tarihinde öyle bir esas sosyal fonksiyonlar sistemi ile zenginleşmiştir ki, onlardan (idraki, değiştirici, eğitici, estetik vs.) imtina etmek kendiliğinde sanatın yok oluşuna götürür, bedii-tasvir objesini her yönlü ifade etmeye engel oluyor. Zannımızca sanatın sosyal fonksiyonları hiç de birden bire meydana gelmemiş, insanın- sanatçının reel hayatı sanatsallık idrak etmesi, benimsemesi sürecinde meydana gelip, oluşmuştur. Hiç kuşkusuz, eski zamanlar sanat hâlâ onun çeşitli türlerinin müstakil şekilde gelişmediği bir dönemde (mesela, mâlumdur ki, eski Yunanistan'da heykeltıraşlık eserleri çoğunlukla bu veya diğer Tanrıların şerefine yükseltilir ve esasen bir sosyal fonksiyonu - Tanrının şahsiyetinin büyüklüğünü, muhteşemliğini ifade etmiş oluyordu) onun sosyal fonksiyonlarının zenginliği üzerine söz açmak abes görünür. Mesela, yukarıda da söylediğimiz gibi heykeller eski dönemin insanlarında estetik duygu uyandırmaktan

daha çok onları dini hisler ve idealar alemine götürür, çünkü onlar esasen eski Yunan Tanrılarının suretlerini (tiplerini) ifade ediyorlardı. Aynı zamanda bellidir ki, uzun bir tarihi süre musiki sanatı bağımsız olarak (mesela, enstrümantal müzik gibi) gelişmek yolundan mahrum olup, bir nevi refakatçi, yardımcı bir rol oynamıştır. Nitekim, musiki eski dönemlerde dini konulu tiyatro oyunlarına, askeri törenlerine, matem merasimlerine vs. refakatçi olmuş tarih boyu nispeten sonralar bağımsız bir şekilde vokal-enstrümantal türlere ayrılarak hayatı kendisine has tarzda musiki sesleri vasıtasıyla ifade etmeye imkan bulunmuş ve tedricen kendi bedii-ifade imkanlarını genişlendirmiştir. Sanatın her hangi bir türünün gelişme tarihine bakarsak, onun tedricen kendisine has bedii-estetik kanuna uygunluklar ve estetik ilkeler ile zenginleşmesinin şahidi oluyoruz. Bu proses sanatın tarih boyu hayatın daha derinliklerine ve karmaşık olaylarına nüfuz etmesini göstermekle birlikte onun hayatı yansıtırma alanındaki kendi estetik imkanlarını da ispatlıyor. Yeni yaşam, insanların estetik idealleri ve sosyal-ekonomik sorunları sanat karşısında önemli görevler koyuyor, onların bedii vasıtalarla çözülmesinde yeni yeni bedii-tasvir, ifade vasıtalarından, estetik prensiplerden istifade olunmasını talep ediyor. Sırf bu nedenlerden dolayı çağdaş sanat eseri ile eski dönemlerde meydana gelmiş eserler arasında belli ayrılıklar bulmak mümkündür. Mesela, çağdaş musiki dili (lad-makam, melodi, armoni, ritim, orkestrleştirme, faktura vs.) ile hatta geçmiş asrın musiki dili arasında bile ayrılıkları izlemek zorunluluk göstermiyor. Aynıyle çağdaş mimarlığı eski zamanların mimarlık abidelerinden ayırmak (burada da zamanın etkisine mâruz kalarak, onun eskileştiği dikkate alınmıyor. Nitekim bu mukayeseler mimarlık projeleri üzerinde yapılabilir) hiç de yalnız uzmanlara değil, aynı zamanda sıradan amatör sanatçılara bile müesser olur. Buradaki ayrılıkları sadece yalnız kullanılan malzemelerde (mermer, kerpiç, beton, cam, alüminyum vs.) aramak yanlış olurdu. Devrin egemen ideolojisi, estetik idealleri ve istekleri, böylece de ilmi-teknik gelişmenin başarıları da mutlaka dikkate alınmalıdır. Lakin çağdaş bedii-estetik, ifade-tasvir vasıtalarından geniş bir şekilde istifade olunması hiç de hala eski sanat örneğine

Sanatın Sosyal Fonksiyonları Üzerine

nazaran kendi idea-estetik içeriğine göre daha değerli eserlerin meydana gelmesini söylemeye esas vermiyor. Bedii-tekniği vasıtalar o zaman kendi görevlerini yerine getirmiş olur ki, eserin esas idea-içeriğinden ileri gelsin, zamanın mühim sosyal-siyasal hadiselerinin bedii terennümüne hizmet göstermiş olsun. Tesadüfi değil ki, eski devirlerde meydana gelmiş sanat eserlerinin bir çoğu günümüze kadar kendi etki gücünü saklıyor, kendi eğitici fonksiyonlarını çağdaş dönemde de kaybetmiyor. Yukarıda da gösterdiğimiz örnekler sanatın reel varlığa, sosyal yaşama tedricen daha derinden nüfuz etmesini göstermekle birlikte, onun yeni sosyal fonksiyonlarla zenginleşmesini de kanıtlıyor.

Bir şeyi de kaydetmek gerekir ki, bu fonksiyonlar hiç de sanatın çeşitli türlerinde aynı derecede gelişmemiştir ve nedense estetikçiler bu özelliğe yeterince dikkat çekmiyorlar. Hatırlatalım ki, sanatın tür ve janrları (tarzları) bedii yaratıcılığın genel kanuna uygunluklarına tabi olsalar bile onların biç birine has bağımsızlıktan, hayatın bedii ifadesinden, spesifik kanuna uygunluklarından kapsamlı bir şekilde söz etmek hiç de zorunluluk göstermiyor. Mâlumdur ki, edebiyat - sözler, anlayışlar; resim - renkler, ışık-gölge; mimari - taş, beton, cam, ağaç; sinema - harekette olan tasvirler vs. vasıtasıyla reel gerçekliğin çeşitli yönlerini yansıtmaya daha çok eğilim gösterir. Bu yön aynı zamanda nevi veya türüne bağlı olarak sanatta sosyal fonksiyonların birbirinin yerine geçmesine, onların bâzılarının ön plana geçmesine neden olabilir. Mesela, edebiyatta idraki fonksiyon diğer sanat türlerine nazaran kendisini daha abartılı bir tarzda gösterebilir. Aksine, müzikte hedonistik (haz verme) fonksiyon özellikle ön plana çıkar. Bu sanatın insanın iç alemine gösterebildiği güçlü duygusal etki imkanları kaydettiğimiz sosyal fonksiyonun ön plana çıkmasına da imkan sağlar. Lâkin bedii yaratıcılıkta sünî olarak bu sosyal fonksiyonların abartılması da iyi sonuç vermiyor. Nitekim sanat insanlara yalnız haz vermek, yalnız ilmi bilgiler bahşetmek veya hayati hadiselerle değer vermek amacını gütmüyor. Onun dili daha üniversal ve kapsamlıdır. Sanatın içeriğini, onun sosyal fonksiyonlarını yalnız bu fonksiyonlara has özelliklerle birlikte izah etmek yanlış olurdu. Kaydedelim ki, sanat eserlerini ne yazık ki, halihazırda bazıları sırf böyle bir yönlü olarak kavıyor,

burada ilmi bilgiler dakik tarihi olaylar veya eğlenceli mâceralar, insana yüzeysel haz getirebilen özellikler ve sathi içerikler arıyorlar.

Sanat sosyologları okuyucuların, seyircilerin ve dinleyicilerin estetik isteğini özellikle kaydediyorlar. Bu bakımdan A.İ. Belyayeva'nın "Eski Edebiyatın Kavrayış Tipleri" makalesi oldukça ilgi çekicidir. Makalede müellif(yazar), sosyolojik incelemelere dayanan 6 tür psikoloji kavrayış tiplerini kaydediyor ve okuyucuların genel estetik kültüründen, branşından, yaşından, belli bir mikro alemde faaliyet göstermesinden vs. asılı olarak bedii edebiyatın bu veya diğer fonksiyonlarına daha çok eğilim göstermesini söyler¹. İlgi çekicidir ki, Çek müzikologu İ.Kresanik kendi "Müziğin sosyal fonksiyonları problemleri üzerine" isimli makalesinde bu sanat türünün aşağıdaki 5 sosyal fonksiyonunu belli ediyor: 1. Ütiliterlik. 2. Tentenelilik (monumentallık). 3. Ulvi (yüce) eğlence. 4. Sübjektif hislerin ifadesi. 5. Programlılık². Bu fonksiyonların canlı, karşılıklı alakası ve vahdetini gösteren yazar, aynı zamanda şu ilişkilerin musikinin gelişim tarihinde çeşitli bedii usullerin meydana gelmesinin karakterini belli etmesini de kaydediyor ve ispatlamağa çalışıyor ki, barok üslubuna monumentallık, klasisizm dönemine - yüce (ulvi) eğlence hakim idi, romantizmin ilk basamaklarında - sübjektif ifade, son basamağında ise programlı musiki üstünlük teşkil ediyordu. İ.Kresanek'in hali-hazırda şüphe doğurabilen fikrine göre yukarıda gösterdiğimiz bu 5 sosyal fonksiyonun güya diyalektik olarak birleşmesini ve her yönlü ifadesini yalnız sosyalist sanatında izleyebiliriz³.

Sanat eserinin aynı zamanda onun sosyal fonksiyonlarına bir yönlü münasebet insanları, bedii suretleri (imgeleri) ve idea-içeriği adekvat tarzda kavraması imkanından mahrum ediyor, demek olur ki, estetik eğitim sürecinde sanatın etki dairesi, eğitici rolü kat kat azalmış oluyor. Tesadüfi değil ki, sanatın fonksiyonlarına olan bir yönlü münasebet veya diğer sosyal bilimlere has yönlerin

¹ Bkz.: L.İ.Belyayeva. Tüpi vospriyatiy xudojestvennoy literaturı. - Literatura i sosiologiya. Moskva, Xudojestvennaya literaturı, 1977, s 370-389

² Babek Kurbanov. İncesenetin sosyal funksiyaları. Bakı, Elm, 1989

³ Babek Kurbanov. A.g.e., s.

Sanatın Sosyal Fonksiyonları Üzerine

körü körüne bu fonksiyonları aynileştirilmesi eğilimleri bazı estetikçilerin haklı kabullenmemelerine neden olur. M.S.Kagan'ın yukarıda adı geçen eserinde bunu açık bir şekilde his edebiliriz. Müellif haklı olarak gösterir ki, sanata diğer faaliyet türünün fonksiyonlarının tatbik edilmesi halleri kendisini gösterebilir. Böyle ki, sanatın idraki fonksiyonu belli edilirken ona ilmin, idea tebligatı ve oriyentasiya vasıtası ön plana geçtiğinde - ideolojinin, komünikatif fonksiyonundan söz açılırken - dilin, şahsiyetin terbiyesi ile ilgili fonksiyonunun izahında - pedagojinin fonksiyonları tatbik edilir¹.

Söylenenler bir daha gösterir ki, sanatın sosyal fonksiyonları ile ilgili bir dizi kuramsal sorunlar hâlâ da kendi komple çözümlünü bekliyor, estetikçilerin, sanatçıların birlikte yaratıcılık faaliyetini talep ediyor.

ABSTRACT

On The Social Funktion Of Art

This paper is concerned with the social functions of art and their specific appearance of various art forms. The field of aesthetics is the study of the classification of these functions and their historical development.

Key words: polifunktionality, aestheticas, art, information, communication.

KAYNAKÇA

Aristoteles. (1993). *Poetika* (çeviren: İsmail Tunalı), Remzi Kitabevi, İstanbul.

Borev Y.B. (1981). *Estetika*. Politizdat, Moskva.

Bualo. (1969). *Poeziya seneti* (Azerbaycan türkçesine, tercüme, önsöz ve izahlar Ekber Ağayevindir), Azərneşr, Bakı.

Gurbanov Babek. (1989). *İncesenetin sosyal feallığı*. Elm, Bakı.

Deneş Zoltaı. (1977). *Etos i affekt*. Progress, Moskva.

¹ MçS.Kagan. A.g.e., s.7.

Eflatun. (1993). *Şölen* (Çeviren: Azra Erhat - Sabahattin Eyuboğlu), Remzi Kitabevi, İstanbul.

Kagan M.S. (1978). *Sosialniye funksii iskusstva*. Leningrad.

(1980). *Sosialniye funksii iskusstva i yego vidov* (Otv. redaktor A.A.Karyagin), Nauka, Moskva.